

K úloze a významu filantropie ve šlechtickém prostředí. Nadace pro šlechtičny v habsburské monarchii¹

MICHAELA ŽÁKOVÁ

ABSTRACT: The role and importance of philanthropy within the aristocracy. Foundations for noblewomen in the Habsburg Monarchy

The subject of the submitted study is philanthropy amongst the aristocratic elite in the Cisleithan part of the Habsburg Monarchy at the end of the Ancien Régime and during the so-called Long 19th Century, specifically looking at the foundation for poor noblewomen. Charity had played an important role in the aristocratic mentality since the Middle Ages. After the abolition of serfdom, the obligation of looking after the poor was taken on by municipalities, but the nobility continued to perceive care of the needy as a moral obligation at the very least, as reflected in the nature of bringing up aristocratic children and the numerous charity activities of noblemen and noblewomen in adulthood. One of the products of aristocratic philanthropy, targeted not at their former vassals but rather their own kind, was the noblewomen institutes. Most of these foundations were the product of the enlightenment era. They did not merely provide economic security to their members, but also social security as acquiring a foundation place was usually linked to a particular status within the court hierarchy. In terms of aristocratic philanthropy, however, the noblewomen institutes were not just the product of aristocratic charity, but also its agents, as charity within them was developed at a number of levels.

KEY WORDS: Noblewomen Institutes – Nobility – Philanthropy

CONTACTS: Mgr. Michaela Žáková, Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Náměstí Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1; e-mail: Zakova.Mi@email.cz

Dobročinnost jako tradiční pole působnosti šlechty

Šlechtická péče o chudé a potřebné měla prastarou tradici. Zajišťování chudinské péče patřilo až do zrušení poddanství roku 1848 k tradičním povinnostem pozemkové vrchnosti. Šlechtická dobročinnost však nespočívala zdaleka jen na osobním závazku vůči státu (respektive panovníkovi), vycházela především z křesťanských mravních zásad, po staletí pevně zakotvených ve šlechtické mentalitě. Šlechta byla jako vládnoucí stav přesvědčena o vlastní nadřazenosti dané Bohem, a toto přesvědčení vytvářelo mimo jiné i závazek vůči Bohu a panovníkovi, že se postará o své poddané. K dobročinnosti vedly kromě toho i čistě praktické úvahy, jelikož rozšíření extrémní chudoby by majitelům panství nejenže nepři-

1 Tento výstup vznikl v rámci zastřešujícího projektu „Jazyk, identita, dějiny v kulturních transformacích současnosti“, projektu „K úloze a významu filantropie ve šlechtickém prostředí. Nadace pro šlechtičny v habsburské monarchii“ řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy z prostředků Specifického vysokoškolského výzkumu na rok 2016.

neslo žádný ekonomický užitek, naopak by mohlo mít řadu negativních důsledků, například zvýšení kriminality.²

Se zrušením poddanství zanikla i většina z tradičních šlechtických práv a povinností, včetně závazku zajištění chudinské péče, který přešel na nově vzniklé obce. Po roce 1848 zůstal v působnosti bývalé vrchnosti pouze církevní patronát³ a do roku 1862 patronát školský, obnášející péči o školní budovy, příspěvky na údržbu a provoz, ale také prezentační právo – uvolnilo-li se místo učitele, mohl školský patron na jeho místo jmenovat vlastního kandidáta.⁴ Dobročinnost však zůstala i po zrušení poddanství přirozenou součástí života šlechty, která nadále vnímala péči o potřebné přinejmenším jako svou morální povinnost. Tato její staronová sociální role přitom byla celospolečensky převážně akceptována. Tradiční patriarchální vztahy mezi bývalou vrchností a poddanými přetrvaly ještě dlouho po zrušení poddanství. Bývalí poddaní nadále vnímali šlechtu jako někoho, na koho se mohou obrátit v časech nouze, v některých případech bylo dokonce připomenutí poddanství a z něj vyplývajících závazků součástí prosebných žádostí venkovského obyvatelstva adresovaných bývalé vrchnosti.⁵

Četnými dobročinnými aktivitami navíc šlechta demonstrovala vlastní potřebnost a prospěšnost v rámci nově se formující občanské společnosti. Současně spočíval význam šlechtické charity i v jejím potenciálu vytvářet nové sociální vazby mezi dárci na straně jedné a obdarovanými na straně druhé. Jednalo se o asymetrický sociální vztah, v němž byly dosavadní právní a ekonomické vazby nahrazeny vazbami emočními, pocitem uznání, respektu a vděčnosti.⁶ Filantropie se tak stala jedním z nástrojů šlechty k zachování role sociální elity, neboť zrušení poddanství vážně ohrozilo samu podstatu šlechtictví. Někdejší pozemková vrchnost se proměnila v obyčejné majitele velkostatků, zachovány zůstaly šlechtě pouze některé výsady formálního charakteru.⁷

Charitativní aktivity šlechtických rodin začínaly většinou v jejich bezprostředním okolí, u vlastního personálu. Postarat se o své zaměstnance ve stáří či v časech nouze zůstalo samozřejmostí ještě dlouho po pádu monarchie, kdy personál často zůstával ve službě i poté, co někdejší pracoviště přestala existovat. Někdy býval personál zaměstnán u stejných rodin

2 Martina WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví zavazuje. Osudy žen v c. k. monarchii*, Praha 2012, s. 121–122.

3 Patronátní právo pocházející ze středověku zajišťovalo patronům náhradou za vybudování církevních budov určitá práva ke kostelům a obrocím, například právo doporučit kandidáta na uvolněné místo, právo dohledu nad hospodařením s církevním majetkem, právo na podporu z církevních zdrojů v případě nezaviněné nouze či některé čestné výsady. Díky reformám Josefa II. ustoupilo patronátní právo do pozadí a zachovány zůstaly de facto pouze čestné výsady patronů. V této formě přečkalo patronátní právo pád monarchie i nacionálně socialistickou okupaci. Jan ŽUPANIČ, *Nová šlechta rakouského císařství*, Praha 2006, s. 230.

4 Školský patronát byl zřízen dekretem Josefa II. z 20. 10. 1781, protože stát neměl dostatek prostředků k financování sítě nižších škol. Školský patronát zavazoval patrona ke zřízení nadace nebo k dlouhodobé podpoře školy. Říšským zákonem o obcích z 5. 3. 1862 byla tato instituce zrušena a péče o vydržování škol přešla na obce, patronát zůstal zachován jen v případě školských nadací. J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 231.

5 Zdeněk BEZECNÝ, *Příliš uzavřená společnost. Orličí Schwarzenbergové a šlechtická společnost v druhé polovině 19. a na počátku 20. století*, České Budějovice 2005, s. 66–71.

6 Tatjana TÖNSMEYER, *Adelige Moderne. Großgrundbesitz und ländliche Gesellschaft in England und Böhmen 1848–1918*, Köln und Wien 2012, s. 193–194.

7 Vedle práva na užívání šlechtických titulů a erbů se jednalo o právo na důstojenství, čestné úřady, důchody, stipendia a místa v katedrálních kapitulách, ústavech šlechtičen a vzdělávacích institucích, dále právo na příjmy z rozličných nadací a de facto možnost zřízení fideikomisu. J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 227.

po mnoho generací, což bylo oboustranně výhodné – nová generace měla zajištěnou práci a nejnadanější děti vzdělání, šlechta naopak nemusela přijímat do služeb nikoho cizího. Od personálu samozřejmě očekávala naprostou loajalitu a poctivost. Jak vyplývá z četné dochované korespondence, problémy služebnictva nebyly šlechtě lhostejné, někdy se dokonce zajímala i o další osudy bývalých zaměstnanců nebo jejich dětí.⁸ Obecně platilo, že bývalý zaměstnanec, který sloužil dlouho, věrně a vedl život bez vážnější morální poskvrny, mohl v existenční tísní počítat s individuální výpomocí. Věrnost prokázaná dlouholetou službou byla ostatně také nejčastějším argumentem žadatelů o šlechtickou podporu.⁹

Šlechtická dobročinnost byla zprvu orientována převážně místně, na vlastní poddané, které majitelé panství většinou také osobně znali. Měla formu jednak prosté materiální či peněžní podpory nemajetným, často poskytované pravidelně, či mimořádné výpomoci lidem, které postihlo nějaké neštěstí. Mohlo se jednat o vdovu, která žádala o příspěvek na výchovu nezaopatřených dětí, či rodinu, která přišla vinou požáru o střechu nad hlavou. Z prosebných žádostí na panství orlických Schwarzenbergů vyplývá, že takto postižení venkované měli spíše než o finanční milodar zájem o stavební materiál ze schwarzenberských cihelen a pil.¹⁰ Majitelé panství kromě toho vypomáhali se zajištěním práce, tradicí bylo rozdělování dáreků o církevních svátcích mezi místní chudé. Sophie Waldsteinová například o Vánocích pravidelně obdarovávala chudé školou povinné děti oblečením, botami a punčochami. Štědré vánoční almužny se rozdávaly i u hrabat Kolowratů na panství Březnice – v 60. letech byly tímto způsobem obdarovány více než dvě stovky osob.¹¹

Vedle těchto individuálních forem pomoci byla pro šlechtu příznačná i dobročinnost institucionalizovaná. Nežádka šlechtici zakládali důchodové pokladny a chudinské fondy, zaměstnávali obecního lékaře, či dokonce zřizovali nemocnice v postranních křídlech svých sídel. Specifickou formou pomoci bylo zakládání rozličných nadací, ať už vzdělávacího, či zaopatřovacího charakteru, určených k podpoře širokých vrstev společnosti včetně šlechty.¹²

Dobročinná praxe měla často ustálený řád. Například na panství orlických Schwarzenbergů byl postup při vyřizování prosebných žádostí přesně upraven v písemných instrukcích vypracovaných roku 1906 knížetem Karlem IV. ze Schwarzenbergu. Žadatelé o podporu se obraceli přímo na knížete, často písemně prostřednictvím hospodářské správy. K žádosti si kníže většinou vyžádal dobrozdání hospodářského úřadu, na jehož základě bylo rozhodnuto o poskytnutí či neposkytnutí podpory. Zohledňován přitom mohl být i postoj žadatele ke knížecí rodině.¹³ Také vánoční almužny chudým z panství Doksy patřícího Waldsteinům závisely do značné míry na stanovisku místního děkana. Obyčejně bylo bez problémů vyhověno prosebníkům, kteří se v nouzi ocitli nikoli vlastní vinou, například starým, nemoc-

8 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 85n, s. 122nn, s. 224.

9 T. TÖNSMEYER, *Adelige Moderne*, s. 205n.

10 Z. BEZECNÝ, *Společnost*, s. 71.

11 T. TÖNSMEYER, *Adelige Moderne*, s. 202–203.

12 Patrně nejznámější institucí tohoto druhu v Českém království byla akademie hraběte Straky založená roku 1710 na základě poslední vůle Jana Petra hraběte Straky z Nedabydic. Ke Strakovské nadaci podrobněji např. Lucie WITTLICHOVÁ, *Sto let Strakovy akademie*, *Dějiny a současnost*, 2/1997, s. 33–37; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 239–241.

13 Z. BEZECNÝ, *Společnost*, s. 70–71.

ným, vdovám, sirotkům či lidem, které postihla živelní pohroma. Na prázdno naopak vyšla prosebná žádost jistého šedesátiletého muže, který dle dokského děkana „žije v chudobnici (...) a všechno hned propije. Mohl by ještě pracovat, ale spoléhá se na žebrotu“,¹⁴ či osmdesátileté ženy, „která má kopu dětí, každé s jiným mužem, a tyto děti se nestarají“.¹⁵

Šlechtická filantropie byla pochopitelně zacílena i na městské prostředí, kde dal šlechtický mecenáš vzniknout celé řadě kulturních institucí, jako byla muzea, galerie, knihovny, opery či divadla. Tento typ dobročinnosti byl zároveň výrazem šlechtické reprezentace směrem k městskému a dvorskému prostředí.

Druhá polovina 19. století přinesla zcela nové podoby šlechtické charity. Na venkově šlechtická filantropie úspěšně doplňovala obecní chudinskou péči, která byla nedostačující a často poskytovala pouze minimum nutné pro přežití. Hlavní charitativní aktivity šlechty se nově přesunuly do velkých měst, kde dostaly formu reprezentativních společenských akcí. Druhá polovina 19. století tak byla dobou velkolepých charitativních podniků, které mohly mít podobu maškarního plesu, pikniku, divadelního nebo hudebního večírku, zahradní slavnosti či tzv. tableaux vivants – živých obrazů. Dobročinný rozměr spočíval v tom, že hosté zaplatili za vstupné, které bylo následně předáno některé z charitativních organizací. Prakticky každá společenská akce mohla mít a často také měla charitativní povahu. Oblíbené bylo také pořádání dobročinných bazarů, jejichž výtěžky sloužily k pomoci potřebným, na charitu putovaly i peněžní ceny ze sportovních turnajů.¹⁶

Po celé „dlouhé 19. století“ zůstalo silné sociální cítění a vědomí odpovědnosti za potřebné společným znakem příslušníků šlechtické společnosti. Povinnost pomáhat slabším si s sebou nesli členové starých šlechtických rodů jako morální závazek z minulých generací, a to bez ohledu na lesk titulu či majetkovou základnu. Míra dobročinné angažovanosti byla samozřejmě individuální a závisela jednak na finančních možnostech, jednak na osobnostních rysech jedince. Někteří šlechtici chápali charitu pouze jako společenskou povinnost, případně příležitost k sebezprezentaci, jiní ji povýšili na životní poslání. Mimořádným úsilím o zmírnění utrpení chudých a nemocných proslul mezi jinými Karel Boromej hrabě z Harrachu (1761–1829), lékař, který chudé nejenže zdarma léčil, ale pečoval o ně dokonce i poté, co se uzdravili, ať už zajištěním základních potravin, zaměstnání, či nářadí nezbytného k výkonu povolání. Své jmění nakonec odkázal vídeňským chudinským ústavům.¹⁷

Ovšem ani novožitné šlechtické rodiny nezůstávaly s dobročinnými aktivitami pozadu.

Šlechtnost, tedy velkomyslnost, dobrota a laskavost vůči bližním, byla jedním z určujících znaků mentality a životního stylu tradiční šlechty, který se nově nobilitované rodiny snažily přejímat. Zejména pro ženy nobilitovaných bankéřů, velkopřůmyslníků a obchodníků tento typ aktivit představoval prakticky jedinou možnost, jak proniknout do vytoužené první společnosti. Charita byla zároveň jedním z předpokladů pro to, aby se dotyčný šlechticem vůbec stal, neboť hrála významnou úlohu při nobilitačních procesech. Žádosti o povýšení do šlechtického stavu často doprovázela připomenutí filantropických zásluh žadatele či jeho předků. Mnohdy byla nobilitace dokonce přímým

14 Cit. dle: T. TÖNSMEYER, *Adelige Moderne*, s. 203.

15 Cit. dle: T. TÖNSMEYER, *Adelige Moderne*, s. 203.

16 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 122n.

17 Nora FUGGER, *Im Glanz der Kaiserzeit*. Nachdruck der Ausgabe Wien 1932, [b.m.] [b.r.], s. 100–101.

důsledkem rozsáhlých dobročinných aktivit žadatele, vzácněji, avšak nikoli ojedinele se to týkalo i žen.¹⁸

Charitě se do jisté míry věnovala většina pošlechtěných bankéřských, velkopřemyslnických a velkopodnikatelských rodin. Zvláště mezi nimi vynikali Rothschildové, rodina pohádkově bohatých finančníků židovského původu. Mimořádnými výdaji na charitu byl ve Vídni druhé poloviny 19. století znám zvláště Nathaniel svobodný pán von Rothschild, starší bratr šéfa rakouské větve rodu a jeden z nejbližších přátel první dámy vídeňské společnosti Pauliny kněžny Metternichové (1836–1921). Ve svém paláci v Theresianumgasse pořádal velkolepé dobročinné slavnosti, při nichž se role hostitelky ujímala právě kněžna Metternichová. Díky nebyvalé velkorysosti, kterou projevoval vůči aristokratkám, jež se snažily získat co možná největší finanční prostředky pro své dobročinné akce, a protekci kněžny Pauliny se Nathanielovi dokonce podařilo proniknout mezi vídeňskou první společností.¹⁹

Dobročinnost jako nedílná součást života urozených dam

K dobročinnosti byli dívky i chlapci ze šlechtických rodin vedeni zpravidla od útlého dětství. Výchova potomků k péči o chudé byla přirozeným odrazem šlechtických hodnot a odpovídala tradici, u dívek byla navíc chápána jako součást systematické přípravy na budoucí roli manželky, matky a dámy ze společnosti. Výchova k dobročinnosti měla mnoho různých podob. Děti například rozdávaly chudým část peněžitých darů od příbuzných, které si pečlivě zapisovaly do sešitu. Ludovika „Lulu“ hraběnka von Thürheim (1788–1864) později vzpomínala, jak si ji jako tříletou zavolala matka do svého pokoje a sdělila jí, že je již dost velká na to, aby dovedla hospodařit s penězi. Napříště dostávala od matky každou neděli tři sou – jeden patřil chudým, se zbylými dvěma si Lulu mohla dělat, co uznala za vhodné. „Nevím, zda tato slova zapříčinila mou spořivost v otázkách financí,“ vzpomínala později hraběnka, „ale od toho dne jsem nikdy nedělala dluhy a vždy měla připraven jeden sou pro chudé“.²⁰ Ještě striktněji postupovali o půlstoletí později rodiče Marie von Ebner-Eschenbachové rozené Dubské (1830–1916), která takto vzpomínala na dobu, kdy jí bylo dvanáct let: „Ze skrovných příjmů, které jsme dostávali vždy prvního v měsíci, jsme museli pokrýt výdaje na chudinskou péči, o jmeninách obdarovat personál drobnými dárky a kromě toho si sami kupovat rukavičky“.²¹ Z kapesného proto Marii nakonec mnoho nezbyvalo.

Dobročinnosti sloužily také malé úkoly a činnosti ve volném čase. Malý Gottfried Hohenlohe-Schillingsfürst, syn nejvyššího hofmistra císaře Františka Josefa I., se například zabýval chovem slepic v parku vídeňského paláce svých rodičů. Vedl si pečlivě záznamy o počtu snesených vajec, jednu třetinu odevzdával do kuchyně, druhá třetina patřila chudým z okolí a poslední třetinu směl princ prodat a utržené peníze utratit dle vlastního uvážení.²²

18 Například roku 1876 byla za mnohaletou charitativní činnost povýšena do šlechtického stavu téměř devadesátiletá Clara Waagnerová s potomky. J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 145.

19 N. FUGGER, *Kaiserzeit*, s. 31–33.

20 Cit. dle: Lulu von THÜRHEIM, *Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs großer Welt*, Bd. I., München 1913 (dále jen L. THÜRHEIM, *Erinnerungen*, Bd. I), s. 8.

21 Cit. dle: Marie von EBNER-ESCHENBACH, *Meine Kinderjahre*, Berlin 2013 (dále jen M. EBNER-ESCHENBACH, *Kinderjahre*), s. 80.

22 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 27–28.

K charitě byly vedeny i děti Jiřího Kristiána knížete Lobkowicze, například tím, že na svatého Mikuláše rozdávaly chudým dětem z hořínského panství šatstvo, pečivo a uzené maso.²³ Děti se tímto způsobem učily, jak zacházet s penězi, a současně poznávaly jejich hodnotu. Zároveň mělo setkávání s chudými lidmi působit výchovně – seznamovat šlechtické děti s existencí bídy a formovat tradiční vědomí odpovědnosti za ty, kterým se vede zle. Děti se prostřednictvím charity dále učily, jakým způsobem vystupovat vůči níže postaveným. Ke služebnictvu i chudině bylo nutné chovat se vlídně, ale přitom s náležitým odstupem.

Přestože se od dob biedermeieru začal prosazovat ideál „nové rodiny“ charakteristický vřelejšími rodinnými vztahy, přetrvával ve šlechtických kruzích zvyk přenechat starost o děti personálu – chůvám, vychovatelům a domácím učitelům, kteří s dětmi trávili většinu dne. Na jejich bedrech také z velké části spočívala výchova k dobročinnosti. Vychovatelé, vybavení přesnými instrukcemi, jak výchovně působit na své svěřence, vedli šlechtické děti k plnění dobročinného programu, který pro ně připravili rodiče, jejichž kontakt s dětmi býval vinou reprezentačních povinností velmi omezen. Obvykle však přísně kontrolovali, zda a jaké částky jejich děti na dobročinné účely rozdaly. Dokonce ani pracovně nanejvýš vytížený první nejvyšší hofmistr rakouského císaře princ Hohenlohe-Schillingsfürst nikdy neopomněl přečíst psaní od syna, který ho pravidelně informoval o produkci vajec a o tom, jaký obnos z nich věnoval chudým. Princ také nikdy nezapomněl syna pochválit za řádné vedení účtů a poctivé dělení výnosů.²⁴ Ještě důležitější než cílená výchova byl v tomto směru příklad rodičů. Pozorováním a napodobováním se děti automaticky učily šlechtickým obyčejům – od správného držení těla přes duchaplnou konverzaci až po smysl pro dobročinnost a způsoby jejího vykonávání. Takto získané způsoby představovaly sociální kapitál, který byl výlučnou devízou šlechty a dal se jen obtížně získat dodatečně.²⁵

Dívky ze šlechtických rodin byly vzdělávány převážně doma, především kvůli obavám ze špatné společnosti. Do konce 18. století se výuka šlechtičen omezovala většinou na čtení a psaní v německém a francouzském jazyce, základy počítání, psaní dopisů krasopisem, hudbu, tanec a kreslení. V průběhu 19. století přibyla historie, geografie a přírodověda.²⁶ Vzdělávací proces byl často završen zahraniční cestou, jejímž cílem bylo nejen ověřit si v praxi teoretické poznatky nabyté výukou, ale i další tříbení charakterových vlastností. Zatímco u chlapců vedla tato tzv. kavalírská cesta již od raného novověku tradičně přes evropské univerzity, u děvčat se stala obvyklou až v době osvícenství a měla charakter poznávací cesty. Dospívající šlechtična ji absolvovala většinou v doprovodu vychovatelky, matky či jiné starší příbuzné. Obvykle se jezdilo do německých zemí (nejčastěji do Drážd'an) a Nizozemí, za oblíbenou destinaci platila rovněž Paříž. Součástí cesty byla prohlídka pamětihodností, muzeí, galerií, technických a přírodních zajímavostí.²⁷ Patřilo se také navštívit nebo naopak přijmout zdejší známé a přátele, chybět nesměly návštěvy plesů pořádaných

23 Milan HLAVAČKA, *Dětství, dospívání a rodinná strategie v korespondenci dětí knížeti Jiřímu Kristiánu Lobkovicovi*, in: *Porta Bohemica: sborník historických prací*, 2/2003, s. 7–23.

24 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 28.

25 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 23.

26 Christa DIEMEL, *Adelige Frauen im bürgerlichen Jahrhundert. Hofdamen, Stiftsdamen, Salondamen 1800–1870*, Frankfurt am Main 1998, s. 31–32.

27 Milena LENDEROVÁ, *Tragický bál. Život a smrt Pavlína ze Schwarzenbergu*. Praha 2004, s. 69.

spřátelenými rodinami či operních představení.²⁸ Poznávací cesty měly i svůj filantropický rozměr – dle dobových doporučení osvícenců měli mladí cestovatelé poznat příslušníky všech sociálních vrstev, včetně těch, kteří potřebují pomoc, a také prostředky, jimiž byla v dané zemi sociální otázka řešena. Pravidlem se proto stávaly návštěvy nalezinců, sirotčinců, škol, nemocnic, opatroven či chudobinců. Šestnáctiletá Pavlína z Arenbergu (1774–1810), pozdější manželka Josefa II. ze Schwarzenbergu, proto během svého pobytu v Paříži (od ledna 1790 do června 1791) navštívila pařížský nalezinec, slepecký ústav a bezplatnou kreslířskou školu, která vychovávala malíře, architektky a také umožňovala chudým chlapcům vyučit se řemeslu.²⁹

Nedisponovala-li rodina dostatečnými finančními prostředky k zajištění odpovídající výchovy dcer, nabízela se možnost jejich umístění v jedné z nadací pro výchovu šlechtických dívek. Předpokladem bylo vedle šlechtického původu, katolického vyznání a nemajetnosti dosažení určitého věku, zpravidla mezi sedmým a desátým rokem. V Předlitavsku existovalo celkem šest takových nadací. Samotná výchova probíhala v ženských klášterech – ve Vídni u salesiánek, stipendistky Hrobčické nadace a nadace hraběte Kurze byly vychovávány anglickými pannami, v ostatních případech zajišťovaly výchovu pražské voršilky. Některé z nadací dokonce poskytovaly svým chovankám při odchodu významný finanční příspěvek.³⁰

Ideálním završením výchovy mladé šlechtičny byl sňatek, a sice sňatek stavovsky přiměřený. Rovnorodost představovala absolutní nutnost nejen pro zachování sociálního kapitálu šlechty, ale rovněž otevírala dveře k zisku některých dvorských úřadů či šlechtických nadačních míst. Protože žena sňatkem přebírala stav svého manžela, bylo žádoucí vybírat partnera ze stejné či jen nepatrně vyšší úrovně šlechtické hierarchie. Za nevhodná byla považována jak manželství s níže postavenými šlechtici, tak sňatky do urozenějších šlechtických rodů, například rodiny císařské. Sňatek aristokratky s měšťanem prakticky nepřicházel v úvahu. Mladé komtesy, jak se říkalo urozeným dívkám „na dvádání“, ostatně ani neměly mnoho příležitostí muže z těchto okruhů poznat. Jinak tomu bylo u mužských příslušníků

28 Milena LENDEROVÁ – Jarmila PLŠKOVÁ (edd.), *Krátká cesta životem a Evropou. Gabriela ze Schwarzenbergu*, Praha 2006, s. 54.

29 M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 83.

30 Ve Vídni byla roku 1866 založena Marií Annou hraběnkou Esterházyovou nadace sestávající z jediného místa určeného nemajetné osiřelé dívce pocházející z hornorakouské šlechty. Patronkou nadace byla císařovna, která propůjčovala uvolněné místo na základě návrhu hornorakouského místopředsednictví. Obdobná instituce fungovala od roku 1818 rovněž v rakouském St. Pöltenu – jednalo se o nadaci hraběte Kurze, která zajišťovala výchovu dvěma dívkám ve věku od devíti do dvaceti let. Uvolněná místa byla obsazována formou konkurzu, vybranou kandidátku jmenoval císař. V Praze existovaly celkem čtyři nadace pro výchovu šlechtických dívek – od roku 1774 Hrobčická nadace, která poskytovala místo jedné nemajetné dívce pocházející ze starobylé české šlechty, a dále tři nadace sídlící v klášteře voršilek s celkem třiatřiceti nadačními místy. Devět míst patřilo Schönkirchovské nadaci vytvořené v letech 1756–1769, financování dalších devíti míst zajišťovala nadace Skronských a zbylá tři místa byla tvořena nadací Marie Anny von Wieder. Přijímány byly dívky mezi deseti a dvanácti lety ze šlechtických rodin, kterým byl udělen český inkolát, nadační místa propůjčoval po dohodě s českým místopředsednictvím prezident vrchního zemského soudu v Praze. K nadacím pro výchovu šlechtických dívek podrobněji Albert HEILMANN, *Übersichtliche Darstellung der Stiftungen für adelige Fräuleins in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern*, Wien 1888, s. 24; Peter WIESFLECKER, *Nobilitierungen Kaiser Karls I. von Österreich. Studien zum österreichischen Adel am Ende der Donaumonarchie*. Dissertation, zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien 1992, s. 94; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 241.

první společnosti. Zejména mladší synové, kteří neměli naději na zisk fideikomisu, ve výjimečných případech uzavírali sňatky s dcerami z měšťanských či nově pošlechtěných podnikatelských rodin a získávali tak potřebný finanční kapitál. K uzavírání nerovných sňatků vedly také citové důvody, na společné potomky však čekala vážná společenská omezení.³¹

Úsilí komtes a jejich matek směřovalo zpravidla ke sňatku s majorátním pánem. Jeho mladší bratři sice dědili titul a dostávali apanáž, ta však často k zabezpečení rodiny nepostačovala a museli si hledat zaměstnání u vojska nebo u dvora. Sňatky s nimi proto nebyly považovány za příliš výhodné.³² Manželka majorátního pána se naproti tomu mohla v nové rodině těšit výsadnímu postavení a byla většinou dobře finančně zajištěna. Pomineme-li případy, kdy urozená dívka vstoupila do kláštera a zasvětila svůj další život službě Bohu a potřebným, měla šlechtična z pozice manželky majorátního pána nejlepší příležitosti k dobročinným aktivitám nejrůznějšího druhu.

Pro šlechtickou dobročinnost bylo charakteristické poměrně přísné genderové rozdělení. Zatímco muži poskytovali finance, od žen se již od dob středověku očekávala především osobní angažovanost. K zesílení dobročinných aktivit urozených dam došlo koncem 18. století, kdy začal do šlechtických kruhů pronikat měšťanský ideál mateřství a sociální práce šlechtičen se začala více orientovat na veřejný prostor. Veřejné sociální angažmá bylo pro urozené dámy nejen povinností, ale i jednou z mála možností seberealizace mimo domov či dvorské prostředí.³³

Vůbec první oblastí, kde měla paní domu možnost se filantropicky angažovat, byla její vlastní domácnost, neboť vedení domácího služebnictva patřilo k jejím tradičním úkolům. K povinnostem manželky majitele panství patřilo také navštěvovat chudé a nemocné, naslouchat jejich problémům, posílat potraviny, šatstvo a léky, případně se přimluvit u manžela, aby zajistil chudým práci. V kritických dobách, například během epidemií cholery, ženy organizovaly na zámcích vývařovny. V zámeckých dvorech stávaly kotle s tzv. rumfordskou polévkou – výživnou polévkou z hrachu, krup a brambor, kterou paní domu s ostatními ženskými příslušnicemi rodiny osobně rozdávala chudým.³⁴ Jinou formu pomoci představovalo vykonávání ručních prací, jejichž výsledky byly věnovány potřebným. Šlechtičny šily a pletly pro chudé doma i během vzájemných za tímto účelem pořádaných setkání. Některé aristokratky se pletení věnovaly dokonce i během sledování divadelních představení.³⁵

Dobročinné vyžití mohly šlechtičny nalézt také v rozličných dámských dobročinných spolcích. Například roku 1851 byl založen Spolek sv. Ludmily v čele s Kristinou hraběnkou Schönbornovou, který hmotně podporoval chudé ženy a pořádal kursy šití pro nemajetné dívky. Obdobné spolky vznikaly i v dalších městech a angažovaly se v nich zejména ženy z kruhů buržoazie a drobné šlechty.³⁶ Řada dámských šlechtických dobročinných spolků vznikla v souvislosti s epidemiemi či válečnými konflikty. Urozené dámy zde společně vyráběly například pokrývky či obvazový materiál pro raněné vojáky.³⁷ Zámožnější šlechtičny

31 J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 19n.

32 N. FUGGER, *Kaiserzeit*, s. 97–98.

33 Ch. DIEMEL, *Adelige Frauen*, s. 196.

34 M. EBNER-ESCHENBACH, *Kinderjahre*, s. 52.

35 M. LENDEROVÁ, *Tragický bál*, s. 203.

36 Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999, s. 232n.

37 Ch. DIEMEL, *Adelige Frauen*, s. 200.

vyjadřovaly své milosrdenství také prostřednictvím peněžních darů jednotlivcům i institucím. Jména předních aristokratek nalezneme například na seznamu dárců českému muzeu, v některých případech věnovaly urozené dámy i exponáty.³⁸ Některé aristokratky zvolily dokonce institucionální formu dobročinnosti – zakládaly nadace, či alespoň nadační místa k podpoře potřebných, přičemž se často jednalo o ženy či dívky z různých společenských vrstev. Tato forma charity ovšem přicházela v úvahu jen u nejmovitějších dam, neboť představovala značnou finanční zátěž a bývala rovněž závazkem do budoucna.

Ve druhé polovině 19. století nabraly dobročinné aktivity šlechtičen nových podob. Šlechtičny nyní pomáhaly veřejně na velkých dobročinných plesech, piknicích, večírcích či bazarech. Mimořádné popularitě se těšily tzv. tableaux vivants – „živé obrazy“. Při tableau vivant účinkující představovali nehybně formou obrazu scénu na určité téma, například alegorické ztvárnění ročního období, dějinnou epochu či konkrétní historickou událost. Za tímto účelem si nechávali vytvářet nákladné rekvizity a velkolepé fantaskní kostýmy, v nichž se shromáždili za oponu. Když se opona rozevřela, setrvali v živém obrazu za nadšeného obdivu přihlížejících asi jednu minutu, poté opona spadla a následovala další scéna. Vystoupení se zopakovalo pouze jednou, aby mohlo být zvěčněno na fotografii. Nádherné a také velmi drahé kostýmy pak byly většinou odloženy a jiného využití nenašly. Výtěžek z vybraného vstupného tak býval mnohdy nižší než náklady na pořízení jediného z kostýmů.³⁹

Šlechtická charita byla ve druhé polovině 19. století chápána nejen jako povinnost, ale také jako zábava a vítaná příležitost, jak předvést svůj organizační talent. Dobročinné dámy se předháněly v originálních nápadech, nádherných róbách i v tom, která ze své dobročinné akce vytěží nejvíce peněz pro chudé. Aby dámy získaly co největší částky, bylo nutné do dobročinného businessu zapojit i příslušnice tzv. druhé společnosti – manželky bohatých finančníků a průmyslníků, které šlechtičny zvaly do dobročinných výborů. Dámy z druhé společnosti nejenže přinášely peníze svých manželů, ale většinou byly také velmi aktivní, neboť charitativní akce byly jedny z mála společenských událostí, kde ruku v ruce vystupovaly příslušnice první a druhé společnosti.⁴⁰

Velkolepé dobročinné slavnosti se pochopitelně těšily značné medializaci. Na plesy, večírky a bazary byli zvaní novináři proslulého listu Salonblatt, který psal o událostech a lidech z lepší společnosti. Informoval o průběhu honosných dobročinných akcí, uváděl jména významných hostů a popisoval drahocenné róby přítomných dam. Ne všechny šlechtičny ale toužily po tom, aby v Salonblattu objevily popis své róby, či dokonce fotografii na titulní straně, dobročinný business se jim spíše protivil. Například Marie Hohenlohe-Schillingsfürstová, manželka císařova prvního nejvyššího hofmistra, dobročinné akce nepořádala a zpravidla se jich ani neúčastnila, avšak z vlastních prostředků zřídila ve Vídni jídelnu pro chudé. Stejně tak Ida Schwarzenbergová dávala před honosnými vídeňskými slavnostmi přednost péči o chudé na svém panství na jihu Čech.⁴¹

38 M. LENDEROVÁ, *K hřichu*, s. 265.

39 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 130–132.

40 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 123n.

41 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 132–133.

Vzorem v péči o chudé měla být urozeným dámám v první řadě císařovna jako první dáma císařství. Samozřejmostí bylo přijímání prosebných delegací během oficiálních návštěv, přebírání patronátů nad nejrůznějšími charitativními institucemi (včetně některých ústavů šlechticů), návštěvy dobročinných ústavů nebo organizování péče o raněné a nemocné během válečných konfliktů a epidemií. Ne všechny první dámy ale byly schopny tomuto společenskému očekávání dostát. Kontroverze vzbuzovala svým postojem k dobročinnosti zejména císařovna Alžběta. Kvůli nechuti k vykonávání reprezentačních povinností, ty s charitativním rozměrem nevyjímaje, byla zvláště v pozdějších letech její účasť na oficiálních dobročinných akcích vzácností. Dělo se tak ke značné nelibosti nejen dvora a přihlížejících, kteří opakovaně přicházeli o možnost spatřit císařovnu, ale často také na úkor samotných potřebných. Například tradiční ceremonie omývání nohou na Zelený čtvrtek, při které císař omyl nohy dvanácti chudým starcům, kteří byli následně obdarováni a pohoštěni, přičemž totéž měla učinit císařovna s dvanácti stařeny, se musela obejít bez Alžbětiny účasti více než čtyřicetkrát. Téměř každoročně tak dvanáct chudých stařen přicházelo o štědré milodary i prožitky z velkolepé slavnosti.⁴²

Charitě se Alžběta věnovala způsobem sobě vlastním, pokud možno jako soukromá osoba. Sirotčince, chudobince a nemocnice navštěvovala vždy neohlášena v doprovodu jediné dvorní dámy, podrobně rozmlouvala s nemocnými a pomáhala penězi i přimluvou. Nežádala si nechala donést i vzorky jídel z ústavní kuchyně, okusila je a poté pochválila či zkritizovala. S přibývajícím věkem začala Alžbětina dobročinnost, podobně jako řada dalších jejích aktivit, vykazovat poněkud excentrické rysy. Navštívila například ústav pro výchovu vykoupěných černošských otroků, největší zájem však projevovala o ústavy pro choromyslné – vrcholem bylo císařovno nezvyklé přání obdržet kompletně zařízený blázinec od císaře ke jmeninám.⁴³

Úlohy první dámy vídeňské společnosti se namísto císařovny ochotně chopila již zmiňovaná Paulina kněžna Metternichová. Paulina, vnučka a současně snacha legendárního kancléře Metternicha, měla všechny předpoklady pro to, aby se stala vedoucí ženou vídeňské dobročinné společnosti. Byla nesmírně energická, výmluvná a sebevědomá, měla organizační talent, šarm a vybraný vkus. Proslula jako skvělá organizátorka originálních charitativních akcí, při nichž získávala díky svým společenským kontaktům vysoké částky na dobročinné účely. Byla členkou mnoha dobročinných organizací včetně Červeného kříže, kromě toho se zasloužila o založení vídeňské polikliniky a dala na vlastní náklady postavit sanatorium pro duševně nemocné.⁴⁴

Příležitosti k charitativnímu angažmá se nabízely rovněž šlechticům, jejichž budoucnost se nepodařilo zajistit sňatkem či vstupem do kláštera. Společenského uznání mohla urozená dáma dosáhnout například prostřednictvím služby u dvora jako dvorní dáma. Předpokladem byly vedle bezchybného původu i některé charakterové vlastnosti (veselá a přátelská povaha, takt, vkus, empatie, příjemné a reprezentativní vystupování), dobré jazykové znalosti a především vysoká schopnost sebeovládání. Hlavním úkolem dvorních dam v oblasti

42 Brigitte HAMANNOVÁ, *Alžběta. Císařovna proti své vůli*, Praha 2002, s. 191.

43 B. HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 191–192.

44 N. FUGGER, *Kaiserzeit*, s. 30–33; B. HAMANNOVÁ, *Alžběta*, s. 130–131; M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 134.

dobročinnosti bylo doprovázet svou paní při návštěvách dobročinných institucí. Dvorní dámy také často zaujímaly vedoucí pozice v nejrůznějších charitativních spolcích, což nejenže přispívalo k posílení prestiže dotyčné organizace, ale rovněž zvyšovalo osobní prestiž pověřené dámy. Za zcela samozřejmou byla považována aktivní účast dvorních dam na dobročinných akcích pořádaných dvorem.⁴⁵

Fenomén dámských šlechtických ústavů

Skutečnost, že mladá komtesa zůstala svobodná, byla zpravidla velkým zklamáním jak pro dotyčnou dívku, tak pro její rodinu. Možnosti svobodných šlechticů, jak nalézt životní uplatnění, byly značně omezené, neboť jejich výchova je předurčovala ke kariéře manželky, matky a „dámy ze společnosti“. Věnovat se skutečnému povolání (kromě dvorské služby) nebylo pro urozenou dívku považováno za vhodné. Většina neprovdaných dam proto pečovala o své rodiče či vypomáhala v rodinách blízkých příbuzných, například s výchovou dětí, které ztratily matku. Setrvání ve vlastní rodině však bylo pokládáno za nejméně vítanou alternativu, neboť šlechtična byla v takovém případě zcela odkázána na milosrdenství svého bratra, případně jiného příbuzného. Staré svobodné tety se někdy stávaly pro rodinu dokonce přítěží.⁴⁶

Svobodné dámy, které byly dostatečně finančně zajištěny, mohly vést vcelku nezávislý a pohodlný život. V horší situaci se ocitly šlechtičny, jejichž rodiny disponovaly omezenými příjmy. Nejčastěji se jednalo o dcery příslušníků mladších rodových větví, bezstarostnou existenci ovšem často nezaručovala ani držba majorátu. To byl i případ Isabely hraběnky Coronini-Cronbergové (nar. 1893) – ač měla pouze dva sourozence, majorát jejího otce vynášel tak málo, že byla nucena hledat zaopatření v jednom z dámských šlechtických ústavů.⁴⁷ Za zvláště bolestné byly považovány ty případy, kdy dívka přišla o finanční zabezpečení smrtí otce, po níž převzal majorát vzdálenější příbuzný.⁴⁸ Šlechtičny byly nuceny výrazně se uskomnit, případně se poohlédnout po jiném způsobu důstojného (tedy šlechtickému stavu přiměřeného) životního zajištění, ať už prostřednictvím dvorské kariéry, vstupu do kláštera, či do některého z ústavů šlechticů.

Instituce pro zaopatření neprovdaných urozených dam⁴⁹ byly známy již v dobách středověku. Na území habsburské monarchie však byly ústavy šlechticů zakládány teprve v do-

45 Ch. DIEMEL, *Adelige Frauen*, s. 202.

46 M. WINKELHOFEROVÁ, *Šlechtictví*, s. 100–101.

47 Kniha článek štýrskohradeckého ústavu šlechticů. Steyermärkisches Landesarchiv, *Adelige Damenstifte* (dále jen SL, *Adelige Damenstifte*), Kart. Nr. 19.

48 N. FUGGER, *Kaiserzeit*, s. 29.

49 Problematika dámských šlechtických zaopatřovacích ústavů je zpracována mj. v: Inge GAMPL, *Adelige Damenstifte. Untersuchungen zur Entstehung adeliger Damenstifte in Österreich unter besonderer Berücksichtigung der alten Kanonissenstifte Deutschlands und Lothringens*, Wien und München 1960; Anton von GEUSAU, *Geschichte der Stiftungen, Erziehungs- und Unterrichtsanstalten in Wien, von den ältesten Zeiten bis auf gegenwärtiges Jahr*, Wien 1803; A. HEILMANN, *Darstellung*; Ferdinand JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung der Gründung und des Bestandes des k. k. thesianischen adeligen Damenstiftes am Prager Schlosse bis auf die gegenwärtige Zeit, nebst dem wichtigste geschichtlichen Momenten. Zu dessen hundertjähriger Gründungsjubelfeier im Jahre 1855*, Prag 1855; Ellinor LANGER, *Die Geschichte des Adelligen Damenstiftes zu Innsbruck*, Innsbruck 1950; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 80n; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 232n.

bách pozdějších. Podle jedné z teorií byly jejich vzorem sekularizované ženské protestantské kláštery, jiná teorie odkazuje na jejich možnou souvislost s kanonikáty na území později odstoupeného Lotrinska.⁵⁰ Ústavy šlechtičen byly jedním z produktů šlechtické filantropie, a to filantropie zacílené nikoli směrem dolů, na poddané, ale směřované do vlastních řad. Zakládány byly jak panovníkem, který se tímto způsobem pokoušel mírnit nepříznivou ekonomickou situaci šlechty, tak soukromými osobami – často se jednalo o zámožné vdovy, které byly nejlépe obeznámeny s těžkými životními osudy neprovdaných nemajetných šlechtičen.

Ústavy šlechtičen se lišily nejen svým stářím a osobností zakladatele, ale především typem a výší poskytované podpory (tzv. prebendy), podmínkami přijetí, vnitřní strukturou, interními předpisy i společenským významem. Podle vnější formy se ústavy rozdělovaly do dvou skupin – na interní a externí. Členky (označované jako dámy či kapitulárky) interních ústavů, kterých se v předlitavské části habsburské monarchie nacházelo celkem sedm, měly vedle práva na příjem renty tzv. rezidenční povinnost, tedy povinnost bydlet ve společné budově. Členství v externím ústavu bylo naproti tomu omezeno na pouhé vyplácení renty, která také bývala mnohem nižší než u interních ústavů, bydliště si však dámy mohly zvolit podle svého uvážení. K nejvčetnějším externím ústavům patřily Ústav šlechtičen v Halle, původně klášterní interní ústav založený roku 1569 arcivévodkyní Magdalenou, roku 1785 přeměněný Josefem II. na klasický externí ústav s celkem 69 prebendami, či císařské nadace v Praze, Lublani, Celovci nebo Gorici. Kromě nich existovala ještě celá řada soukromých externích ústavů šlechtičen – nejstarším z nich byl hraběcí herbersteinský ústav založený roku 1720, který disponoval celkem čtyřadvaceti nadačními místy.⁵¹ Externí místa postupem času vznikla i při většině interních nadací – jednalo se o prozatímní místa obsazovaná čekatelkami na interní prebendu, kterým poskytnutá renta umožňovala překlenout období do uvolnění řádného místa.

Nejstarším z interních ústavů byl ústav Panny Marie Školské v Brně, založený v roce 1654 Johanou Priskou, ovdovělou hraběnkou Magnisovou, rozenou Pergarovou z Pergu. Roku 1792 byl zařazen mezi státní instituce. Ústav původně poskytoval zaopatření dvanácti dívkám (po čtyřech z panského, rytířského a měšťanského stavu). Později se nadace rozrostla o další prebendy a na počátku osmdesátých let 19. století podporovala celkem 39 šlechtičen – osmnáct z nich v podobě interní prebendy ve výši 1 000 zlatých⁵² a jedenadvacet ve formě externího místa částkou 630 zlatých. V brněnském ústavu se kromě toho nacházelo ještě 35 externích míst určených pro měšťanské dívky.⁵³

Obdobnou institucí, ústav U svatých Andělů, založila v Praze na Novém Městě roku

50 Kanonikáty se vyvinuly z dámských konventů již v období středověku. Mnohé z nich byly rodinnými nadacemi, v nichž byla pozice abatyše (v některých případech i řadová místa) vyhrazena příslušnicím rodiny zakladatele. Se světskými ústavami šlechtičen měly kanonikáty řadu společných znaků, například absenci řeholního slibu, právo na ponechání majetku či možnost opuštění instituce. I. GAMPL, *Damenstifte*.

51 K externím ústavům šlechtičen A. GEUSAU, *Geschichte der Stiftungen*; A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 15–22; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 87–91; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 236–238.

52 Není-li uvedeno jinak, jedná se o roční výši renty. Pozn. autorky.

53 K brněnskému ústavu Panny Marie Školské A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 6–8; Daniel ŠTAUD, *Edice a rozbor vybraných vývodů šlechtičen Mariánské školy v Brně*. Diplomová práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2006; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 81; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 233.

1701 Zuzana Helena z Bedarides. Ústav disponoval původně šesti interními místy, která byla obsazována kapitulou. Postupem času však přibyla další nadační místa založená příslušníky významných českých rodů (Valdštejny, Kinskými, Šternberky či Nostici), takže se na počátku 19. století ustálil počet dam na čísle sedmáct. Výše roční renty činila 630 zlatých. Prezentační právo si ve většině případů ponechaly hlavy rodin, které prebendu financovaly, kromě místa hrabat Vřesovců, které měla právo obsadit představená ústavu, místa abatyše Lažanské, o jehož obsazení rozhodovala kapitula, a tři míst rodiny Kinských, jež uděloval císař na návrh místodržitelství a ministerstva vnitra. Od roku 1706 zastávala představená novoměstské instituce hodnost abatyše s titulem kněžny, funkce však byla kvůli neuspokojivému hospodaření po smrti poslední abatyše Marie Gabriely Lažanské roku 1758 zrušena. Za císaře Josefa II. byl ústav dokonce dočasně sloučen s hradčanskou tereziánskou institucí.⁵⁴

Nejprestižnějším ústavem monarchie byl c. k. tereziánský ústav šlechtičen na Pražském hradě⁵⁵ založený Marií Terezií v roce 1755. Původně se skládal z celkem třiceti nadačních míst dotovaných částkou 600 zlatých. Mimořádné postavení ústavu odrážela především hodnost jeho představené – funkci zastávala vybraná arcivévodkyně s titulem abatyše,⁵⁶ již bylo roku 1791 dokonce přiznáno právo korunovat českou královnu.⁵⁷ Vedení instituce svěřila zakladatelka čtyřem nejstarším dámám s hodností děkanky, podděkanky a dvou asistentek. Kromě původních třiceti míst, která byla určena pro neprovdané dívky z českých panských rodů, vznikla při hradčanském tereziánském ústavu ještě další nadační místa. Jednalo se o tzv. colloredskou prebendu, fungující v letech 1804 až 1818,⁵⁸ a o dvě externí (čekatelské) prebendy zřízené abatyšemi ústavu. Starší

54 K pražskému novoměstskému ústavu šlechtičen Jan N. ASSMANN, *Bývalý novoměstský ústav šlechtičen U Sv. Andělů v Praze*, in: Res Musei Pragensis, Měsíčník Muzea hlavního města Prahy, 4/1999, s. 1–7; A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 12–13; P. WEISFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 81–83; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 233–234.

55 K hradčanskému tereziánskému ústavu šlechtičen A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 9–11; F. JITSCHINSKY, *Kurze Darstellung*; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 83–85; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 234.

56 V letech 1766–1789 zastávala funkci abatyše arcivévodkyně Marie Anna (1738–1789), nejstarší z dcer Marie Terezie, následována arcivévodkyněmi Marií Annou (1770–1809, v úřadu 1791–1809), Marií Terezií (1816–1867, v úřadu 1834–1836), Herminou (1817–1842, v úřadu 1837–1842), Marií Karolinou (1825–1915, v úřadu 1844–1852), Marií Kristýnou (1858–1929, v úřadu 1876–1879), Marií Antonii (1858–1883, v úřadu 1880–1883), Markétou Žofii (1870–1902, v úřadu 1886–1893), Karolinou Marií (1869–1945, v úřadu 1893–1894) a Marií Annuncciou (1876–1961, v úřadu 1894–1918). K abatyším hradčanského ústavu Amélie ENGELS, *Maria Anna, eine Tochter Maria Theresias: 1738–1789*. Dissertation der Universität Wien, Wien 1964; Elisabeth HAIDER, *Erzherzogin Maria Christine (1858–1929): Äbtissin des Damenstiftes in Prag und Königin von Spanien*. Dissertation der Universität Innsbruck, Innsbruck 1997; Brigitte HAMANNOVÁ, *Habsburkové. Životopisná encyklopedie*, Praha 2001; Norbert NEMEC, *Erzherzogin Maria Annunziata (1876–1961). Die unbekanntes Nichte des Kaisers Franz Joseph I.*, Wien 2010; Gabriele H. STEIER, *Die Erzherzogin. Studien zu ihrer Erziehung und gesellschaftlichen Funktion im 19. Jahrhundert*. Dissertation der Universität Wien, Wien 1990.

57 Právo původně příslušelo abatyším kláštera benediktinek u sv. Jiří, který byl roku 1782 zrušen. K udělení práva na korunovaci české královny císařem Leopoldem II. podrobněji NA, Tereziánský ústav, kart. č. 2.

58 Roku 1804 bylo císařem potvrzeno zřízení prebendy Viktorie ovdovělé hraběnky Colloredové, bývalé vychovatelky arcivévodkyně Marie Luisy a pozdější vévodkyně lotrinské. Prebenda byla zajištěna kapitálem ve výši 24 740 zlatých a její první a zároveň poslední uživatelkou se stala Alžběta Aloisie Wenz zu Niederlahnstein. Jak se záhy ukázalo, finanční zajištění prebendy bylo nedostatečné, a colloredské místo proto muselo být dotováno z běžného ústavního fondu. Protože vévodkyně odmítla navýšit základní kapitál, rozhodl

z nich byla založena roku 1847 arcivévodkyní Marií Karolinou, která tímto uskutečnila záměr své předchůdkyně v úřadu, arcivévodkyně Hermíny. Prebenda byla financována převážně ze soukromých prostředků abatyše a sloužila k podpoře jedné čekatelky na řádné nadační místo částkou 600 zlatých, bez nároku na další výhody poskytované členkám ústavu, s výjimkou práva na nošení ústavního odznaku.⁵⁹ Druhé čekatelské místo nesoucí jméno své zakladatelky arcivévodkyně Marie Antonie vzniklo roku 1885 a přinášelo své uživateli ročně 1 200 zlatých. Přestože se podle přání abatyše mělo jednat o řádnou interní prebendu, byla nakonec kvůli nedostatečné kapacitě ústavní budovy zřízena v podobě klasického čekatelského místa.⁶⁰ Vedle interních a externích míst se od sedmdesátých let 19. století mohly šlechtičny ucházet o zisk tzv. Hradčanských zaopatřovacích prebend, které byly vytvořeny z přebytků fondu abatyše nashromážděných během více než dvacetileté sedisvakance (1852–1876). Zaopatřovací prebendy ve výši 400 zlatých byly střídavě udílány dívkám z řad vojenské a úřednické šlechty. Podmínkou bylo dovršení věku osmnácti let, nemajetnost, šlechtický stav a bezúhonné chování.⁶¹

Deset let po založení hradčanského ústavu šlechtičen vytvořila Marie Terezie sesesterskou instituci v tyrolském Innsbrucku.⁶² Podnětem pro její vznik byla smrt manžela Františka Štěpána. Nově založený ústav se měl stát jeho věčným památníkem – dámy byly povinny účastnit se každodenní mše za zesnulého císaře sloužené v ústavní kapli, kterou panovnice vytvořila se svolením papeže z manželova úmrtního pokoje, povinná byla rovněž účast na slavnosti ve výročí dne císařovy smrti.⁶³ Innsbrucký ústav se z tohoto důvodu těšil mimořádné přízni císařovny.⁶⁴ Do jeho vedení povolala – s hodnostmi vrchní děkanky a podděkanky – dvě zkušené dámy z hradčanské tereziánské nadace, a do čela ústavu postavila arcivévodkyni s titulem abatyše. Za dobu existence ústavu se tak stalo pouze jednou – po smrti své matky byla roku 1781 abatyší innsbruckého ústavu jmenována arcivévodkyně Marie Alžběta (1743–1808). Ústav nabízel celkem

císař ponechat místo po smrti prebendistky roku 1818 dočasně neobsazené. Později vévodkyně projevila dokonce přání převést zbylé jmění na prosperující Montecuccolskou nadaci, což bylo v roce 1826 uskutečněno. Teprve o více než desetiletí později se představenstvo tereziánského ústavu dočkalo finančního vyrovnání za škody, které neuspokojivé zajištění colloredské prebendy ústavnímu fondu způsobilo. Ke colloredské prebendě NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (dále jen OeStA, HHStA), Walpersdorf 202 Prager Damenstift.

59 K prebendě arcivévodkyně Marie Karoliny NA, Tereziánský ústav, kart. č. 3 a 5; Národní archiv, Ministerstvo vnitra – Šlechtický archiv, Vídeň, Šlechtické a měšťanské nadace, Tereziánský ústav šlechtičen na Hradčanech (dále jen NA, ŠA, Tereziánský ústav), kart. č. 15.

60 Prebenda abatyše Marie Antonie byla vytvořena na základě ústně vyjádřeného přání umírající abatyše. Testament arcivévodkyně nalezený po její smrti byl prohlášen za neplatný. Vykonavatelem poslední vůle byl otec Marie Antonie Ferdinand IV. Toskánský. K Antoinettině prebendě podrobněji: NA, ŠA, Tereziánský ústav, kart. č. 18; OeStA, HHStA, Obersthofmarschallamt, Maria Antoinette Erzherzogin, Äbtissin des Damenstiftes in Prag, Kart. Nr. 417.

61 K Hradčanským zaopatřovacím prebendám podrobněji NA, ŠA, kart. č. 22.

62 K innsbruckému ústavu šlechtičen podrobněji A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 11; E. LANGER, *Damenstift Innsbruck*; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 85; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 234–236.

63 Stanovy innsbruckého tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1765. Tiroler Landesarchiv, Damenstift Innsbruck, Akten/Urkunden 1765–1925 (dále jen TL, Damenstift Innsbruck), Kart. Nr. 1.

64 Srov. korespondence Marie Terezie s vrchní děkankou innsbruckého ústavu Žofíí Klárou Enzenbergovou. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 3.

dvanáct interních prebend ve výši 500 zlatých. Podmínky pro udělení prebendy byly shodné jako v případě hradčanského tereziánského ústavu, pouze s tím rozdílem, že innsbrucký ústav byl určen dámám z řad tyrolské šlechty.⁶⁵

Mimořádně prestižní soukromou institucí byl vídeňský vévodský Savojský ústav šlechtičen,⁶⁶ založený v roce 1769 Terezií vévodkyní Savojsko-carignanskou, dcerou Jana Adama knížete z Liechtensteina. Prezentační právo u původně osmnácti interních míst a jedné externí prebendy náleželo panujícímu knížeti z Liechtensteina, zbylá tři externí místa obsazoval rod Palmů. Představené ústavu náležel vedle hodnosti abatyše knížecí titul.⁶⁷ Výše renty kapitulárek dosáhla na počátku osmdesátých let 19. století 900 zlatých, v tomto období však již stály v čele instituce pouze tři dámy s hodností první, druhé a třetí regentky.⁶⁸ K další reformě vedení došlo roku 1916, kdy byla do čela ústavu postavena jediná regentka zastupovaná asistentkou.⁶⁹

Ústav šlechtičen ve Štýrském Hradci byl vytvořen Josefem II. v roce 1784 ze zrušeného kláštera dominikánek.⁷⁰ Jedenadvacet neurozených řeholnic bylo penzionováno, zbylým jedenadvaceti urozeným dámám bylo nabídnuto místo v nově zřízeném ústavu.⁷¹ Následujícího roku bylo nakonec přijato devatenáct dam – osmnáct řádných členek a jedna představená, kterou byla jmenována Antonie hraběnka Gallerová, bývalá představená zaniklého kláštera. Výše prebendy byla stanovena na 500 zlatých, později však musely být kvůli chybějícím finančním prostředkům počty dam snižovány. Sto let po založení instituce se nakonec v ústavní budově nacházely pouze tři dámy.⁷² Místa měla být obsazována střídavě dámami z panského stavu a uchazečkami, jejichž rodiny pocházely z rytířského stavu či prosté šlechty.⁷³ Externí prebenda byla při štýrskohradeckém ústavu zřízena pouze jedna – jednalo se o nadační místo dr. Felixe Josefa Kaisera von Traunstein z roku 1896, nebylo však nikdy obsazeno, protože výnosy ze základního kapitálu nedosáhly stanovené výše prebendy. Po první světové válce navíc bylo jmění nadačního místa natolik znehodnoceno, že místo muselo být zrušeno a zbylý kapitál převeden do fondu štýrskohradeckého ústavu.⁷⁴

Posledním z interních ústavů byl Wolkensteinský ústav šlechtičen v Innsbrucku. Roku 1859 jej založila Terezie hraběnka Wolkenstein-Rodneggová, rozená šlechtična von

65 Zakládací listina innsbruckého tereziánského ústavu šlechtičen z 21. 10. 1765. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 1.

66 K vévodskému Savojskému ústavu šlechtičen A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 13; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 85–86; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 235.

67 Jednalo se o jediný knížecí titul, který byl v monarchii udělován ženě jako držitelce úřadu. J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 235.

68 A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 13.

69 Satzungen des herzoglich Savoyenschen Damenstiftes in Wien, Wien 1916 (dále jen Satzungen Savoyensches Damenstift), Art. 10.

70 Ke štýrskohradeckému ústavu šlechtičen podrobněji A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 9; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 86; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 235.

71 Ke vzniku štýrskohradeckého ústavu šlechtičen podrobněji SL Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 3.

72 List představené štýrskohradeckého ústavu šlechtičen Leopoldiny svobodné paní von Spiegelfeld císaři Františku Josefovi I. z 30. 6. 1884. SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 3.

73 Stanovy štýrskohradeckého ústavu šlechtičen z roku 1785 a 1913. SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 1.

74 Ke Traunsteinskému nadačnímu místu SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 1.

Thurnau. Šest, později osm interních prebend bylo určeno pro chudé vdovy a osiřelé šlechtičny, přičemž přednostně byla místa udílěna příslušnicím rodů von Wolkenstein a von Thurnau. Výše prebendy byla stanovena na 630 zlatých, 450 zlatých příslušelo pěti externím prebendistkám.⁷⁵

Jedním z hlavních předpokladů pro získání místa v předlitavských interních ústavách byl šlechtický původ, který býval prokazován předložením tzv. Ahnenprobe. Jednalo se o soubor dokladů potvrzující původ ze čtyř, osmi či šestnácti ve šlechtickém stavu narozených předků, přičemž platilo, že čím prestižnější instituce, tím náročnější Ahnenprobe byla předepsána. Šestnáct šlechtických předků (osm z otcovy a osm z matčiny strany) musely dokládat uchazečky o místa v tereziánských nadacích, stejně jako kandidátky na prebendy vévodského savojského ústavu. Jednalo se o nejpřísnější tzv. průbu řádu maltézských rytířů, již mohl splnit pouze úzký okruh aristokratek.⁷⁶ Naopak velmi liberální byl v tomto směru innsbrucký wolkensteinský ústav, který předložení Ahnenprobe nepožadoval vůbec.⁷⁷ Další obvyklou podmínkou přijetí bylo katolické vyznání uchazečky a také dosažení určitého věku. Předlitavské ústavy šlechtičen přijímaly dámy zpravidla mezi patnáctým a čtyřicátým rokem, pouze v případě wolkensteinského ústavu nebyl věk kandidátek nijak omezen. Věková hranice však mohla být ve výjimečných případech posunuta, například byla-li uchazečka úplným sirotkem. Požadován byl také dobrý zdravotní stav kandidátky, nepřipustná byla jakákoli viditelná tělesná vada.⁷⁸ Naději na získání prebendy dále zvyšovaly zásluhy buď uchazečky samotné, nebo její rodiny, nejčastěji otce – ve většině případů byla na tomto místě zdůrazňována dlouholetá služba v armádě, účast ve významných bitvách, výkon úřední funkce, případně služba u císařské rodiny. Nutností bylo také potvrzení o mravní bezúhonnosti uchazečky, tzv. Sittenzeugnis. Zájem o nadační místa vysoce převyšoval jejich počet, proto rodiče často přihlašovali své dcery do ústavů již v raném věku. Pokud splnily všechny náležitosti, byla jejich jména zanášena do seznamů čekatelek. V případě, že později dotyčná šlechtična ztratila o místo zájem (například proto, že se provdala), bylo přípustné, aby přenechala čekatelské místo mladší sestře.⁷⁹

Protože se jednalo o instituce primárně zaopatřovací, představovala zásadní podmínku pro udělení prebendy nemajetnost, jež musela být ve všech případech také náležitým způsobem prokázána. Například uchazečky o místo v císařských nadacích musely podrobně objasnit nejen vlastní finanční situaci, ale také majetkové poměry svých rodičů a všech sourozenců.⁸⁰ Kandidátky savojských prebend předkládaly ke svým žádostem

75 K wolkensteinskému ústavu šlechtičen A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 14–15; P. WIESFLECKER, *Nobilitierungen*, s. 86–87; J. ŽUPANIČ, *Nová šlechta*, s. 235.

76 K Ahnenprobe podrobněji Carl Edmund LANGER, *Die Ahnen- und Adelsprobe, die Erwerbung, Bestätigung und der Verlust der Adelsrechte in Österreich*, Wien 1862.

77 A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 14.

78 Například uchazečky o prebendu savojského ústavu šlechtičen musely od roku 1916 předkládat osvědčení od státního zdravotnického orgánu, že nemají žádnou tělesnou vadu, jsou zdravé a schopné dostát všem povinnostem předepsaným v ústavních stanovách. Satzungen Savoyensches Damenstift, Art. 3.

79 Systém podávání a vyřizování žádostí o prebendu hradčanského ústavu šlechtičen. NA, Zemský úřad Praha, kart. č. 283.

80 Srov. Kniha kandidátek hradčanského tereziánského ústavu šlechtičen. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5; Kniha kandidátek innsbruckého tereziánského ústavu šlechtičen. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 4; Kniha

prohlášení, že nedisponují pravidelným příjmem nad 2 000 korun ročně, ani jiným majetkem, jehož hodnota by přesahovala 50 000 korun.⁸¹ Není překvapením, že mnoha dámám, jež se nacházely ve svízelné finanční situaci, přinesla zpráva o udělení nadačního místa obrovské ulehčení.⁸² V případě, že později nabyly majetek (například dědictvím), který jim umožnil nezávislou existenci, očekávalo se, že se nadačního místa vzdají – obvykle však náhradou obdržely hodnotu čestné dámy.⁸³

Motivem pro vstup do ústavu šlechtičen ovšem nemusela být pouze potřeba odpovídajícího finančního zajištění. Důležitým faktorem byla také otázka společenské prestiže, která se odvíjela od hodnostního pořadí, jež dámy zaujímaly u císařského dvora. Jejím vnějším znakem byl ústavní odznak, jež byly kapitulárky oprávněny nosit při významných příležitostech. Zisk nadačního místa byl obvykle spojen se ziskem určitého místa ve dvorské hierarchii. Nejvýznamnější pozici – na úrovni manželek komořích – zastávaly u dvora členky obou tereziánských nadací v Praze a Innsbrucku, členky ostatních ústavů zaujímaly místo za ženami komořích, tedy před všemi neprovdanými dámami. V rámci instituce se kapitulárky řadily podle data svého jmenování.

Ještě významnějšího společenského postavení mohla šlechtična dosáhnout, byla-li jmenována členkou vedení ústavu. Často se jednalo o funkce volené samotnými kapitulárkami, jež svým držitelkám otevíraly prostor k poměrně pestrým formám seberealizace. Nejednalo se jen o dohled na chod ústavu a jeho jednotlivé členky, dámy reprezentovaly instituci navenek, byly zvány na významné společenské akce, a někdy si dokonce vytvořily těsné vazby ke členům císařské rodiny.⁸⁴ Mnohdy navíc disponovaly značnými příjmy – například děkance hradčanské tereziánské nadace příslušela dvojnásobná výše prebendy, což obnášelo v době založení ústavu plných 1 200 zlatých ročně. Nejvýše ve dvorské hierarchii stály členky vedení tereziánských nadací – oběma nejvýše postaveným dámám, stejně jako třem zástupkyním hradčanské děkanky, náleželo hodnostní pořadí manželek tajných radů, podděkanka innsbrucké nadace se musela spokojit s místem bezprostředně za nimi. Innsbrucká vrchní děkanka měla dokonce nárok na oslovení „Excellence“, zatímco děkanka hradčanského ústavu byla titulována pouze jako „Její Milost“.

Otázka hodnostního pořadí často měla pro dámy (nejen) ze šlechtických nadací prvořadý význam, jak se ostatně ukázalo i po sloučení obou pražských ústavů, novoměst-

kandidátek štýrskohradeckého ústavu šlechtičen. SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 19.

81 Satzungen Savoyensches Damenstift, Art. 3.

82 Srov. Lulu von THÜRHEIM, *Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs großer Welt*, Bd. II., München 1913, s. 54.

83 Srov. Stanovy hradčanského tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1755 s dodatky. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 4; Stanovy innsbruckého tereziánského ústavu šlechtičen z roku 1765 a 1909. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 1; Stanovy štýrskohradeckého ústavu šlechtičen z roku 1785 a 1913. SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 1; Satzungen Savoyensches Damenstift. I pro následující.

84 Srov. korespondence vrchní děkanky innsbruckého tereziánského ústavu šlechtičen Žofie Kláry Enzenbergové s císařovnou Marií Terezií a arcivévodkyní Marií Alžbětou, abatyší ústavu. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 3; korespondence děkanky hradčanského tereziánského ústavu šlechtičen Ludoviky Kolovrat-Krakovské s arcivévodkyní Marií Kristýnou, abatyší ústavu. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 4; korespondence podděkanky hradčanského tereziánského ústavu šlechtičen Zdeňky Žerotínové s arcivévodkyní Marií Karolinou, bývalou abatyší ústavu. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 4.

ského a hradčanského, k němuž došlo z nařízení císaře Josefa II. roku 1787. Rozdílné postavení dam nakonec vedlo k rozvinutí opravdového nepřátelství mezi hradčanskými a novoměstskými kapitulárkami, jemuž se císař pokusil učinit přítrž tím, že novoměstským dámám udělil hodnostní pořadí žen komořích. Všechny kapitulárky se napříště měly řadit podle data vstupu do instituce.⁸⁵ Tímto nařízením však císař zcela znehodnotil význam Ahnenprobe;⁸⁶ potíže pochopitelně neustaly, což nakonec přispělo k opětovnému rozdělení ústavů.

O tom, jak důležitým motivem pro vstup do ústavu byl faktor sociální prestiže, svědčí i institut tzv. čestných dam, který byl postupem času vytvořen u většiny ústavů šlechtičen. Čestné dámy, jejichž počet nebyl nijak omezen, sdílely s kapitulárkami postavení ve dvorské hierarchii a směly také nosit ústavní odznak. Nepobíraly žádnou rentu, naopak musely doložit, že disponují příjmy zajišťujícími patřičnou životní úroveň – institut tedy zcela postrádal jakoukoli zaopatřovací úlohu. Teoreticky měly čestné dámy splňovat všechny požadavky kladené na uchazečky o řádné nadační místo, v případě nedostatečné, či dokonce chybějící Ahnenprobe byl však císař oprávněn udělit dispens. To byl i případ Sidonie Nádherné z Borutína, jež se stala čestnou dámou štyrskohradeckého ústavu šlechtičen v únoru 1913. Jak ukazuje příklad štyrskohradeckého ústavu, byl institut čestných dam poměrně hojně využíván – čestných dam zde bylo od roku 1889 do roku 1918 jmenováno celkem 112, zatímco celým ústavem prošlo od jeho založení roku 1784 jen 54 dam.⁸⁷

Svou roli při vstupu do ústavu šlechtičen často sehrála také rodinná tradice. Mnohdy těmito institucemi procházely celé generace ženských příslušnic šlechtických rodin – za všechny je na tomto místě možné jmenovat příklad rodiny Ludoviky „Lulu“ hraběnky von Thürheim pocházející z Rakouského Nizozemí. Ústavem šlechtičen Svaté Gertrudy v Nivelles, který pečoval o čtyřicet dam a patřil až do svého rozpuštění za belgické revoluce k velmi prestižním, postupně prošlo hned několik příbuzných jak z otcovy, tak z matčiny strany, včetně Ludovičiny matky rozené hraběnky Berghe von Trips a její sestry Žanety. Poté, co se rodina po obsazení Rakouského Nizozemí Francouzi usadila ve Vídni, vstoupila jiná z matčiny sester, Augusta Berghe von Trips, do hradčanské tereziánské nadace a také zde dožila.⁸⁸ Sama Ludovika se stala roku 1813 členkou brněnského ústavu Panny Marie Školské (nejprve externí, později obdržela interní prebendu) a posléze zde pobývala rovněž její neteř Tereza.⁸⁹

Každodenní život v ústavech šlechtičen upravovaly soubory interních předpisů, tzv. ústavní stanovy. Upravovaly mimo jiné náboženské povinnosti dam, způsob odívání či účast na společenském životě. Dámy směly navštěvovat divadelní a operní představení či plesy pořádané šlechtou, vždy se však měly chovat tak, aby nepoškodily dobré

85 List hraběte Cavrianiho představenstvu hradčanského ústavu z 26. 2. 1789. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5.

86 Zatímco hradčanské kapitulárky musely předložit Ahnenprobe se šestnácti ve šlechtickém stavu narozenými předky, dámám z ústavu U svatých Andělů stačilo šlechtických předků osm.

87 Kniha členek štyrskohradeckého ústavu šlechtičen. SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 2.

88 Augusta hraběnka Berghe von Trips, nar. 1768, v hradčanském tereziánském ústavu pobývala od roku 1808 až do své smrti v roce 1841. Kniha členek hradčanského tereziánského ústavu šlechtičen. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5.

89 L. THÜRHEIM, *Erinnerungen*, Bd. I., s. 9n; D. ŠTAUD, *Mariánská škola*.

jméno instituce. Byly také oprávněny dočasně opustit ústav, například za účelem návštěvy příbuzných, nebo přijímat návštěvy. Kontakt s okolním světem však býval svázán poměrně přísnými pravidly. Například kapitulárky nejprestižnější hradčanské tereziánské nadace nesměly opouštět ústav bez doprovodu jiné členky instituce, značná omezení se dotýkala rovněž přijímání návštěv – soukromý rozhovor s hostem, který nebyl členem rodiny, byl prakticky vyloučen. Rovněž vedení korespondence jinou cestou než prostřednictvím představených nebylo přípustné. Výslovně zapovězeno bylo předávání lístků prostřednictvím služebnictva. Případné podezřelé známosti musely být ihned nahlášeny představenstvu ústavu, v opačném případě stihl dotyčnou stejný trest jako viníka.

Poměrně přísný denní režim, ztráta značné míry osobní svobody a nezřídka napjaté vztahy mezi kapitulárkami vedly v některých případech k deziluzi a touze po opuštění ústavu. Ludovika hraběnka von Thürheim později vzpomínala na dobu strávenou v brněnském ústavu Panny Marie Školské: „Teprve zde jsem poznala, co znamená být osamělá, nikdo mi nebyl oporou (...). Den vyplňovalo psaní dopisů mé sestře, můj život byl ohrožen dvěma nepřáteli, chladnou samotou a tou nejpošestilejší společností (...). 16 starých panen v domě (...), strašlivé!“⁹⁰

Vážnější provinění proti ústavním pravidlům pochopitelně měla za následek postih – nejprve v podobě prosté domluvy vedení, minula-li se účinkem, byla dáma pokárána před celou kapitulou. Pokud ani tehdy nedošlo k nápravě, byla vrchní děkanka oprávněna odebrat hříšnici veškeré příjmy, případně informovat císařský dvůr.⁹¹ K vážnějším pokleskům proti předpisům však docházelo jen zcela ojediněle – o to větší pozornost však takové případy vzbuzovaly. V šedesátých a na počátku sedmdesátých let 18. století se kupříkladu v obou tereziánských institucích množily případy, kdy se dámy vyhýbaly plnění předepsaných náboženských povinností a navracely se ze zábav až v pozdních hodinách, což vyvolalo u zbožné císařovny mimořádné rozhořčení.⁹² Zájem vzbudila také aféra Terezy Carlowitzové, kapitulárky pražského novoměstského ústavu. Počátkem prosince 1790 se Tereza Carlowitzová, tehdy již členka hradčanské tereziánské nadace, bez dalšího vysvětlení odebrala z ústavu – zanechala po sobě pouze ústavní odznak, plášť a šest dukátů pro komornou. Její útěk byl pro všechny zúčastněné překvapením, neboť šlechtična byla již ve zralém věku (dovršila čtyřicátý rok) a její chování bylo doposud hodnoceno jako příkladné. Mezi kapitulárkami údajně neměla žádnou přítelkyni, selhaly rovněž pokusy zjistit bližší informace o místě jejího pobytu od příbuzných. Teprve prostřednictvím jedné z bývalých hradčanských kapitulárek, jež právě pobývala u sestřenice v Benátkách, bylo nakonec zjištěno, že se uprchlá šlechtična zdržuje právě zde pod falešným jménem. Situaci Carlowitzové ještě značně zhoršoval fakt, že byla na

90 Cit. dle: Lulu von THÜRHEIM, *Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs großer Welt*, Bd. IV., München 1914, s. 99.

91 Srov. Stanovy hradčanského tereziánského ústavu šlechticů z roku 1755 s dodatky. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 4; Stanovy innsbruckého tereziánského ústavu šlechticů z roku 1765 a 1909. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 1; Stanovy štyrskohradeckého ústavu šlechticů z roku 1785 a 1913. SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 1.

92 Nařízení Marie Terezie v souvislosti s přestupky dam z hradčanského tereziánského ústavu z 26. 7. 1763. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5; List vrchní děkanky innsbruckého tereziánského ústavu šlechticů Žofie Kláry Enzenbergové Marii Terezii z 12. 1. 1771. TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 3.

útěku doprovázena jistým polským šlechticem. Navíc byla dle platných zákonů považována za emigrantku a veškerý její majetek měl být zkonfiskován. Nakonec šlechtična podepsala prohlášení, jímž se vzdala hradčanské prebendy, a uvolněné místo bylo z rozhodnutí císaře uděleno jiné dámě.⁹³

V drtivé většině ovšem šlechtičny opouštěly ústavy za méně dramatických okolností než Tereza Carlowitzová. Nejčastější důvod pro odchod z instituce představoval sňatek. Nalézt vhodného partnera bylo možné nejen na společenských událostech, jichž se dámy účastnily, ale také přímo na půdě ústavu mezi mužskými příbuznými ostatních kapitulárek. Přesto nebyl počet dam, které vstoupily do manželství, nijak vysoký – innsbruckou tereziánskou instituci tímto způsobem opustila třetina kapitulárek, u pražského hradčanského ústavu to byla jen necelá čtvrtina. Z celkem 54 členek štýrskoohradčanského ústavu se provdaly dokonce pouhé dvě dámy. Spíše ojediněle šlechtičny opouštěly ústavy ze zdravotních či z rodinných důvodů, například pokud musely pečovat o nemocné rodiče. Stejně tak výjimečné byly případy, kdy se šlechtična vzdala prebendy z důvodu nabytí odpovídajícího majetku, přijetí místa v jiném zaopatřovacím ústavu či proto, že vstoupila do kláštera. Jiné než výše uvedené důvody rezignace na ústavní prebendu představovaly raritu – kupříkladu když se roku 1844 stala kapitulárka hradčanské tereziánské nadace Žofie Thun-Hohensteinová dvorní dámou arcivévodkyně Hildegardy.⁹⁴

Z pohledu šlechtické filantropie však není možné nahlížet na ústavy šlechtičen pouze jako na produkt mezišlechtické solidarity, neboť dobročinnost zde byla rozvíjena na více úrovních. Především se jednalo o charitu, kterou vykonávaly samotné instituce a která vykazovala obdobné znaky jako klasická šlechtická filantropie. Dobročinnost začínala v první řadě u vlastního personálu. Ten mohl v případě nemoci počítat s peněžní výpomocí či poskytnutím dovolené na zotavenou. Vyslyšeny bývaly rovněž žádosti vdov po bývalých zaměstnancích, kterým byla přiznávána vdovská penze či příspěvek na studium dětí. V dobách rychlého růstu cen navíc zaměstnanci dostávali zvláštní drahotní příplatky. Postarat se o vysloužilý personál ve stáří bylo považováno za zcela samozřejmé. Pochopení se někdy dočkali i ti zaměstnanci, jejichž chování nebylo zcela bezúhonné – sloužící hradčanské instituce Ignác Richter, který propadl alkoholismu, byl sice pro svůj poklesek propuštěn, protože však ve službě strávil více než čtvrt století, byla mu přiznána penze.⁹⁵

Zneužití projeveného milosrdenství bylo našťastí záležitostí ojedinělou. Z devadesátých let 18. století je znám případ, kdy bylo po prošetření nápadně vysokých výdajů ústavní lékárny hradčanského ústavu šlechtičen zjištěno, že část zdejšího personálu odcizovala léky a následně je předávala svým přátelům a známým. Případ vzbudil mimořádné rozhořčení zejména u tehdejší děkanky Marie Anny Lažanské, jelikož medikamenty i péče ústavního lékaře – dle stanov určené pouze kapitulárnám – byly zaměstnancům poskytovány pouze na základě její dobré vůle.⁹⁶

93 K případu kapitulárky Terezy Carlowitzové NA, Tereziánský ústav, kart. č. 6.

94 Kniha členek hradčanského tereziánského ústavu šlechtičen. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5.

95 Osobní doklady Ignáce Richtera, sloužícího hradčanského tereziánského ústavu. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 14.

96 Vyjádření Marie Anny Lažanské, děkanky hradčanského tereziánského ústavu, k věci zneužití ústavní lékárny z 12. 6. 1799. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 16.

Ústavům šlechticů nebyly cizí ani jiné formy filantropie. Nezřídka se nacházely na seznamech dárců nejrůznějšími dobročinnými institucím, chudobincům, sirotčincům či nemocnicím, v některých případech přispívaly rovněž na drobné opravy za účelem zvelebení měst a obcí.⁹⁷ Patrná je rovněž snaha vést k vykonávání charity i své chovanky. K povinnostem každé členky innsbrucké wolkensteinské instituce například patřilo každoroční vyučování jedné chudé dívky ručním pracím, cizímu jazyku či hudbě.⁹⁸

Někdy se dámy věnovaly dobročinnosti i na základě vlastní dobrovolné iniciativy – nejčastěji formou drobných peněžních darů, což bylo zřejmě dáno především omezenými finančními možnostmi kapitulárek.⁹⁹ Zvláště v průběhu koaličních válek se některé z ústavů potýkaly s vážnými finančními problémy a vlivem vysoké inflace docházelo k znehodnocování prebend, jejichž výše zůstávala dlouho neměnná. Vůbec nejhorší situace panovala po státním bankrotu roku 1811. Řada prebend proto zůstávala neobsazena – hradčanský tereziánský ústav měl například roku 1822 volných stále sedm z celkového počtu třiceti interních míst. Pro hradčanské dámy bylo v tomto období údajně nemožné udržet si bez finanční pomoci vlastní rodiny patřičnou životní úroveň.¹⁰⁰ Podstatného zlepšení doznala finanční situace dam teprve ve čtyřicátých letech 19. století, zejména díky mimořádným příspěvkům císaře či jiných členů císařské rodiny,¹⁰¹ které se i v pozdějším období staly téměř pravidlem. Kapitulárky se většinou podílely na nejrůznějších dobročinných sbírkách, například roku 1828 přispěla většina hradčanských dam na vybudování nového pražského chudobince, přispívaly nemocnicím či ústavům pro zaopatření osiřelých dětí.¹⁰² Některé hradčanské kapitulárky pamatovaly na potřebné také ve svých testamentech. Část své pozůstalosti odkázala na dobročinné účely například děkanka pražské tereziánské instituce Antonie Běšínová.¹⁰³ Jiná z hradčanských kapitulárek Karolina Juliana Rothkirch-Panthenová dala z vlastních skromných prostředků po své smrti vzniknout dokonce nadačnímu fondu pro vysloužilé zaměstnance.¹⁰⁴

97 NA, Tereziánský ústav, kart. č. 18 a 19.

98 A. HEILMANN, *Darstellung*, s. 14.

99 Chod ústavů i vyplácení prebend byly zajišťovány různými způsoby – základní jmění často tvořil osobní majetek zakladatele, odkázaný poslední vůlí dané instituci. Například brněnský ústav šlechticů byl materiálně zabezpečen 60 000 zlatými a výnosy ze dvou zahrad u Brna a statku ve vsi Medláňky, který hraběnka Magnisová zdědila po své matce. Kromě toho dala zakladatelka dívkám k dispozici svůj dům v Kobližné ulici. Jméno štyrskohradeckého i innsbruckého ústavu bylo tvořeno základním kapitálem, z jehož úroků byl hrazen jak provoz ústavu, tak jednotlivé prebendy. Nejvelkoryseji zabezpečenou institucí byl hradčanský ústav, kterému dala Marie Terezie k dispozici nejen rozsáhlý objekt bývalého Rožmberského paláce na Pražském hradě, ale také panství Ledec, Bohdaneč, Karlštejn a Milín. D. ŠTAUD, *Mariánská škola*, s. 12; Zakládací listina hradčanského tereziánského ústavu z 28. 8. 1755. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 1.

100 Plný počet dam pobýval v ústavu teprve na konci 30. let 19. století. Zpráva představenstva hradčanského tereziánského ústavu z 2. 5. 1839. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 5.

101 NA, ŠA, Tereziánský ústav, kart. č. 16.

102 K dobročinným aktivitám kapitulárek hradčanského tereziánského ústavu šlechticů NA, Tereziánský ústav, kart. č. 19.

103 Zprávy o rozdělení příspěvků z pozůstalosti děkanky Antonie Běšínové mezi dobročinné instituce na panstvích Karlštejn, Cerhenice a Milín z dubna až září 1840. NA, Tereziánský ústav, kart. č. 6.

104 K nadačnímu fondu Karoliny Juliany Rothkirch-Panthenové (založen roku 1863) NA, Tereziánský ústav, kart. č. 19.

Po roce 1918 vzala myšlenka ústavů šlechticů za své. Některé z institucí byly přeměněny v prosté dámské zaopatřovací nadace, jiné doslova živořily a mohly jen s obtížemi zajistit svým dožívajícím členkám slušnou životní úroveň. Hradčanská tereziánská nadace byla de facto rozpuštěna, kapitulárnám byla vyplácena pouze renta dosahující nepatrné výše.¹⁰⁵ Třebaže řada z institucí fungovala ještě po několik desetiletí, po pádu monarchie pozbyla svůj společenský lesk a vážnost a po zrušení šlechtických titulů v podstatě zcela přestala plnit svou původní úlohu.

¹⁰⁵ D. ŠTAUD, *Mariánská škola*, s. 15–17; NA, Tereziánský ústav, kart. č. 20; SL, Adelige Damenstifte, Kart. Nr. 1; TL, Damenstift Innsbruck, Kart. Nr. 1.